

L'ESCOLA A BOCAIRENT.

De la Primera a la Segona República (I)

Amb aquest treball tractarem d'acostar-nos a la realitat de l'educació a Bocairent en el període comprés entre la primera (1873-1874) i la segona república (1931-1936), fent un repàs per diferents aspectes relacionats amb aquesta.

La legislació educativa a Espanya des de 1857. La Ley Moyano.

En primer lloc veurem la legislació educativa imperant a Espanya durant el període analitzat. Durant el segle XIX s'havien realitzat diferents intents per millorar el panorama educatiu del país mitjançant l'elaboració d'una sèrie de lleis educatives que van tindre un èxit relatiu en la seua aplicació. En les Corts de Cadis (1812) es va intentar donar un impuls a l'educació a Espanya, recollida en la Constitució, posant especial interès en el "segon ensenyament", encara que el retorn al poder de Ferran VII va tallar en sec la política liberal, restablint el pla d'estudis de 1807 i fins i tot, després, el de 1771. Durant la regència i regnat d'Isabel II van ser diferents els intents d'articular un pla educatiu nacional, elaborant-se molts projectes de llei, i a la fi de la dècada dels anys 40 del segle XIX es van succeir les reformes, fins a cinc en un període de set anys (1845-1852).

Aquestes anades i vingudes es van acabar al 1857, quan es va dictar la primera llei d'ensenyament a Espanya, la coneguda com a Ley Moyano, en referència al ministre de Foment Claudio Moyano. Aquesta llei va estar vigent fins a l'arribada de l'E.G.B. als anys '70 del segle XX, amb nombroses modificacions al llarg dels anys. Aquesta llei pretenia posar fre al altíssim nivell d'analfabetisme que regnava a Espanya. La llei es va regir pels principis del moderantisme històric: gratuïtat relativa per a l'ensenyança primària (ho seria per a qui no poguera pagar-la), centralització, uniformitat, secularització, llibertat d'ensenyança limitada i intervencionisme eclesiàstic.

Destacarem alguns dels articles de la llei: "*La enseñanza puede ser pública o privada. El Gobierno dirigirá la enseñanza pública y tendrá en la privada la intervención que determine la ley*" (art.1); "*La enseñanza se divide en tres periodos [...] la primera enseñanza comprende las nociones rudimentales de más general aplicación a los usos de la vida. La segunda enseñanza comprende los conocimientos que amplian la primera y también preparan para el ingreso de las carreras superiores. La enseñanza superior comprende las que habilitan para el ejercicio de determinadas profesiones*" (art.2). La primera ensenyança podia fer-se a escoles públiques i privades de primeres lletres i també a casa. La segona ensenyança també podia ser pública o privada, però la llei determinava quines parts o matèries podien fer-se a nivell domèstic. L'ensenyança superior només era pública. A més, els mateixos llibres de text regirien per a tot el país, i també legislava qui devia fer-se càrrec de les despeses. L'educació era obligatòria fins als 9 anys, i com hem dit abans, seria gratuïta per a qui no poguera pagar-la. El professorat accediria al seus càrrecs per oposició. Els mestres havien de tindre el títol corresponent, excepte els que regentaren escoles elementals incompletes o de pàrvuls, que podien exercir mitjançant un certificat d'aptitud i moralitat expedit per la Junta Local i visat pel Governador de la província.

Com hem dit, la llei va sofrir modificacions al llarg dels anys. Per exemple, durant la Revolució Gloriosa de 1868 va haver cridaneres rectificacions, recollides en el Reial decret signat el 21 d'octubre, que reconeixia que "*La enseñanza es libre en todos sus grados y cualquiera que sea su clase*" (art.5); "*Todos los españoles quedan autorizados para fundar establecimientos de enseñanza*" (art.6); "*La inscripción en la matrícula de los establecimientos públicos no es obligatoria más que para los alumnos que quieran recibir la enseñanza en ellos*" (art.7); "*Las Diputaciones provinciales y los Ayuntamientos podrán fundar y sostener establecimientos de enseñanza, aquellas con fondos de la provincia y estos con los del*

Municipio" (art.12); "*Todos los Profesores de establecimientos públicos serán nombrados por oposición*" (art.13); "*Los Profesores podrán señalar el libro de texto que se halle más en armonía con sus doctrinas y adoptar el método de enseñanza que crean más conveniente*" (art.16).

L'educació va tornar a tindre un gran protagonisme a la fi del segle XIX. La crisi interna i la independència de les últimes colònies a Àsia (Filipines) i Amèrica (Cuba i Puerto Rico) van fer que s'encunyara la famosa frase de "*Salvar a España por la escuela*". La regeneració d'Espanya passava per la reforma de l'escola. El consens entre progressistes i liberals va donar els seus fruits. Es reformava l'ensenyament secundari i els plans d'estudi dels ensenyaments universitaris. Les reformes també afectaren la reglamentació dels exàmens, a la regulació de l'ensenyament de la religió, a la titulació del professorat, a la reordenació del batxillerat i a l'autonomia universitària. Un fet molt destacat fou l'intent que els mestres passaren a ser pagats pel tresor públic, ja que fins llavors eren pagats pels Ajuntaments i el seu salari era bastant deficient. Durant aquest període les lleis més importants van ser, a més del Reglament de Segon Ensenyament de 17 de juliol de 1867, el Reial decret de 17 d'agost de 1901, que organitzava els Instituts Generals i Tècnics, i el Reial decret de 6 de setembre de 1903, pel qual es modificava el Pla d'Estudis Generals per a obtenir el grau de batxiller.

L'educació en el canvi de segle

El decret llei que va regir l'educació a Espanya durant el primer terç del segle XX, fins l'arribada de la Segona República, va ser el promulgat al 1901 pel ministre d'Instrucció Pública i Belles Arts Álvaro de Figueroa i Torres, més conegut com el comte de Romanones, i en ell s'ampliava l'edat de l'educació obligatòria fins als 12 anys. Ací tenen alguns dels articles: "*La primera enseñanza es privada ó pública, dividiéndose esta última en tres grados: de párvulos, elemental y superior*" (art.2); a l'article 3 es desgranaven les assignatures que es donarien en els establiments de primera ensenyança: doctrina cristiana i nocions d'història sagrada; llengua castellana (lectura, escriptura i gramàtica); aritmètica; geografia i història; rudiments de dret; nocions de geometria, de ciències físiques, químiques i naturals, d'higiene i de fisiologia humana; dibuix; cant; treballs manuals; i exercicis corporals; "*Los sueldos de los Maestros de las Escuelas públicas de primera enseñanza se satisfarán por el Estado, con cargo al presupuesto del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes*" (art.10); l'article 17 indicava els requisits per a aspirar a ser mestre (tindre vint-i-un anys complits i el títol corresponent segons la mena d'escola en el qual es pretenguera exercir), referint-se en els següents articles al règim disciplinari dels docents i al sistema d'accés i trasllats, i a les Juntes provincials i locals d'instrucció pública.

Cal destacar que és des de 1900 quan apareix ja un ministeri específic per a ocupar-se de l'educació. A més, podem parlar d'una època d'una certa continuïtat, i per exemple, el segon ensenyament, que tants vaivens va estar donant durant dècades, va tindre un cert assossec i durant un quart de segle (fins a 1926) no pateix modificacions. Llavors el Pla Callejo, obra del ministre Eduardo Callejo, va introduir algunes novetats, com dividir-la en dos períodes, elemental (o batxillerat) i universitari, cadascun d'ells amb tres cursos de duració.

Alternatives d'ensenyança de l'època

No tots estaven d'acord amb el model d'ensenyança que emanava de l'Estat. A la fi del Segle XIX l'escola espanyola experimentava un considerable endarreriment material i pedagògic en comparació amb la resta de països europeus industrialitzats: professors poc retribuïts, escassetat d'escoles per a cobrir la totalitat de població en edat escolar, desconsideració social i laboral del mestre, pràctiques pedagògiques autoritàries i memorístiques, falta de democratització escolar... Les idees de modernitat pedagògica i canvi sobre els mètodes, els continguts, el concepte de la infància i la relació amb la naturalesa que venien recorrent Espanya durant el segle XIX, unit a diferents sensibilitats polítiques i/o religioses, aconseguiren cristal·litzar en l'aparició de diferents experiències. Aquests intents de renovació educativa van estar motivats principalment des de la iniciativa privada. Es poden establir tres corrents bàsiques: de

caràcter laic-burguès ("Institución Libre de Enseñanza"); de caràcter confessional ("Escuelas del Ave María"); i de caràcter obrer ("L'Escola Moderna").

La "**Institución Libre de Enseñanza**" fou fundada en 1876 per un grup de catedràtics (entre els quals es trobaven Francisco Giner de los Ríos, Gumersindo de Azcárate i Nicolás Salmerón) separats de la Universitat per defensar la llibertat de càtedra i negar-se a ajustar els seus ensenyaments als dogmes oficials en matèria religiosa, política o moral. Açò els va obligar a prosseguir la seua tasca educadora al marge dels centres universitaris de l'Estat, mitjançant la creació d'un establiment educatiu privat, les primeres experiències del qual es van orientar cap a l'ensenyament universitari i, després, a l'educació primària i secundària. La formació de la "Institución Libre" era la resposta a la publicació el 26 de febrer de 1875 d'un Reial decret i una Circular que signava el marquès d'Orovio, titular de la cartera de Foment, que suposaven un atac frontal a la llibertat de càtedra: l'Estat pretenia controlar els llibres de text i els programes que els professors impartien en la Universitat. Aquesta institució donava una importància principal a la figura del mestre. En una època en què els mestres s'assemblaven molt a funcionaris vitalicis i rutinaris, la institució va tenir molt d'interès a elevar la figura dels mestres, dignificar-la, traure'ls de la indigència, formar-los i potenciar-los al màxim.

La primera de les "**Escuelas del Ave María**" d'Andrés Manjón es va crear en 1889 a Granada, i ben prompte es va estendre la iniciativa per la resta d'Espanya i a d'altres països. Així, al 1896 existien 12 escoles, arribant en 1920 a ser-ne 300. Dirigida a les capes més humils de la societat, es donava una educació primària gratuïta on l'ensenyament de la religió catòlica era el centre del seu pedagogia. Els xiquets podien accedir a l'edat de 3 anys i es procurava que, quan deixaren l'escola, tingueren una ocupació en la societat. Manjón va mantenir una posició crítica amb la pedagogia tradicional, fomentant a les seues escoles metodologies noves i actives: ensenyament a l'aire lliure, contacte amb la naturalesa, joc, treball manual, ensenyament integral, orgànic i harmònic, construcció del material escolar pels propis alumnes, i ensenyament artístic.

Altra de les institucions que va funcionar al marge dels dictàmens de l'Estat fou "**L'Escola Moderna**", fundada per Francesc Ferrer i Guàrdia a Barcelona, al número 56 del carrer Bailèn, a partir de 1901. En ella s'hi portava a terme un ensenyament inspirat en el lliure pensament, mitjançant la pràctica de la coeducació de sexes i de classes socials, la insistència en la necessitat de la higiene personal i social, el rebuig als exàmens i a tot sistema de premis i càstigs, i la obertura de l'escola a les dinàmiques de la vida social i laboral, amb organització d'activitats de descoberta del medi natural. Els alumnes tenien una insòlita llibertat, feien jocs i exercicis a l'aire lliure, i un dels eixos de l'aprenentatge el constituïen les seves pròpies redaccions i comentaris d'aquestes vivències. Un trencament veritablement revolucionari amb els mètodes tradicionals. Malgrat tot, el seu recorregut va ser curt, ofegada pel context que s'hi va viure a Barcelona la primera dècada del segle XX, culminant en la Setmana Tràgica de Barcelona al juliol de 1909, que acabaria amb l'afusellament de Ferrer i Guàrdia, acusat de ser un dels instigadors de la revolta. Però l'influx d'aquest tipus d'ensenyament va tindre més recorregut, influint en alguns aspectes de l'ensenyança del període republicà.

Més endavant veurem les característiques de l'educació a l'etapa de la Segona República.

La situació a Bocairent abans de la Primera República

En la descripció que Pascual Madoz inclou sobre Bocairent en la seua obra "*Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*" (1846-1850), podem llegir que Bocairent comptava amb una escola de primeres lletres freqüentada per 185 xiquets i dotada amb 4000 rals, i també amb dues escoles de xiquetes, a les quals acudien 212 i 27 xiquetes respectivament, la primera amb una dotació de 2.700 rals, y la segona sense dotació ja que era privada.

En segles anteriors l'educació estava principalment en mans dels religiosos. Així, en 1667 consta l'existència de l'escola de gramàtica dels franciscans de Bocairent, ja que en aqueixa data els alumnes van participar en la processó que es va celebrar per a rebre la relíquia del *Lignum Crucis*. Quasi un segle després, en 1741, es va prohibir l'entrada de seglars en els convents, motiu pel qual l'escola de gramàtica dels franciscans va passar a la població, en concret a un edifici pròxim a l'església que pel que sembla es coneixia com l'Aula. En 1761, entre els béns "propis" de la vila estaven l'aula de gramàtica i l'escola de primeres lletres.

En l'arxiu municipal de Bocairent (AMB) trobem interessants documents relacionats amb el panorama educatiu anterior a la Primera República. Per exemple, en els pressupostos municipals ordinaris per a 1862 podem trobar la "*Relación del personal de los maestros de instrucción primaria*", a més dels sous que percebien. Així, el pressupost de 10.600 rals, signat l'1 d'agost de 1861 per Juan Bautista Asencio, es distribuïa de la següent manera: el mestre de l'escola superior rebria 5.400 rals, el de pàrvuls 1.300, la mestra de xiquetes 3.000, i la seva ajudant 900.

També apareixia la partida destinada a satisfer els lloguers de les cases on vivien els mestres. Pel de la casa del mestre de l'escola superior es pagaven 400 rals, 200 per la del mestre de pàrvuls, i 602 per la de la mestra de xiquetes. Pel que respecta als llibres i altres materials utilitzats segons el que es preveu per la RO de 29 de novembre de 1858, l'escola superior rebia 1.390 rals, la de pàrvuls 325, i la de xiquetes 750. L'última partida dels pressupostos referent a l'educació era la "*Relación de las compensaciones convenidas por indemnización de retribuciones á los maestros de instrucción primaria*", rebent el mestre de l'escola superior 600 rals, i 700 tant el mestre de pàrvuls com la mestra de l'escola de xiquetes. En total, els pressupostos de 1862 destinaven 16.227 rals a la partida educativa.

En els pressupostos per a 1862 i primer semestre de 1863 (això últim afegit amb posterioritat), que estaven signats per Gabriel Aynat el 15 de desembre de 1862, trobem que en el capítol IV, el dedicat a la instrucció pública, s'afeg un aspecte més als relacionats anteriorment. Es tracta dels 3.000 rals destinats a "*Premios y subvenciones que se destinan á mejorar la enseñanza*". L'any següent la quantitat dels premis baixava a 2.000 rals.

En 1867 trobem nous conceptes en els pressupostos. Es tracta dels "*Alquileres de los edificios en que se hallan situadas las escuelas y de las obras y reparaciones en la mejora de los mismos*", per al que es pressuposten 120,20 reals. En realitat aquest concepte no queda molt clar, ja que quan es detalla més endavant podem veure que en realitat eixa despesa està detallada com a lloguer de l'habitatge dels mestres, encara que crida l'atenció la notable baixada en els lloguers respecte als pressupostos de principis de la dècada. Un altre concepte nou que apareix en la partida d'instrucció pública és la de "*Retribuciones á los maestros por los niño no pobres*", encara que sense cap quantitat assignada. En els pressupostos de l'any següent aquest concepte sí que te assignats 200 rals, que en realitat quan estan desgranats més endavant corresponen a compensacions de retribucions per als mestres. I en els pressupostos de l'any 1871-1872 ja no apareix la figura de l'ajudant de la mestra de xiquetes.

És molt interessant la publicació apareguda el 25 d'octubre de 1879 en la "*Guía del Magisterio : revista decenal de primera enseñanza*" (publicada a Terol des de 1876). En ella podem llegir que es reintegrava en el seu lloc a l'escola superior de Bocairent a Manuel Herreras després de presentar un expedient provant que va ser forçosa la dimissió que va presentar a l'ajuntament a l'abril de 1869, després d'estar al capdavant de l'escola durant díhuit anys. Per tant, sabem que durant el període 1851-1869 de l'escola superior de Bocairent va estar encarregat Manuel Herreras. No sabem si la seua dimissió va tindre a veure amb la nova conjuntura política que es vivia al país amb l'inici de la revolució de 1868 (també coneguda com la Gloriosa), que va suposar el destronament i l'exili de la reina Isabel II i el començament del Sexenni Democràtic. De fet, al desembre de 1868 el periòdic "La Discusión" publicava que a Bocairent s'havia produït una reunió del partit democràtic, en la qual més de quatre cents ciutadans van proclamar la república federal com la forma de govern més convenient per a Espanya. Inclús van constituir un

comitè republicà, que va ser el següent: president honorari, José María Orense; president, Cristòbal Belda; vocals, Manuel Jornet, Manuel Vilaplana, Francisco Belda i Francisco Ferre. El secretari seria Juan Francisco Bellver. A l'octubre de 1869 publicava el mateix periòdic que una tropa havia entrat a Bocairent, destituint l'Ajuntament republicà i proclamant-ne un altre amb persones de tarannà liberal.

En el "*Presupuesto de gastos e ingresos ordinarios y extraordinarios para el ejercicio económico de 1871-1872*" apareix en el capítol 4 l'apartat dedicat a la instrucció pública. Aquell any es van destinar 3.778'75 pessetes a l'educació (la pesseta havia entrat en vigor en 1868). Es van distribuir de la següent manera: 2.950 pessetes en sous (1.100 per al mestre de primària i el de pàrvuls, i 750 pessetes per a la mestra de xiquetes); 353,75 pessetes destinades a l'adquisició i reparació del material (168'75 per a la de xiquets, 60 per a la de pàrvuls i 125 per a la de xiquetes); el lloguer i reparació dels edificis de les escoles tenia pressupostades 275 pessetes. En aquest apartat s'inclouien les 75 pessetes del lloguer de la casa del mestre de xiquets, les 50 del de pàrvuls i les 150 de la casa de la mestra. Crida l'atenció la diferència de preu en els lloguers dels diferents habitatges. L'apartat de premis i subvencions destinades a millorar l'ensenyament no tenia cap assignació, i les retribucions als mestres pels xiquets no pobres ascendien a 200 pessetes.

Durant aquest període entre les dos etapes de Manuel Herrero com a mestre superior de l'escola de xiquets, és a dir, entre 1869 i 1879, l'escola va estar en mans del bocairentí Joaquín Castelló Aleixandre, nascut al 1844 i que havia obtingut el títol de Mestre Superior al 1868, exercint durant un breu període a Montán (de l'1 de març al 17 abril de 1869), Canet lo Roig (18 d'abril de 1868 al 9 d'abril de 1869) i Anna (10 abril fins l'agost de 1869), abans d'accedir a la plaça a Bocairent. Després de rebre un ascens, va residir dos anys a Cabra (Còrdova) i des de 1881 a 1910 va estar com a mestre a Castelló. Va morir l'any següent a Pinedo, a les portes de la jubilació. Cal assenyalar

La curta Primera República

L'11 de febrer de 1873 les Corts generals van proclamar la Primera República Espanyola després que Amadeu I renunciara al tro el dia d'abans a causa dels greus problemes que travessava el país (guerra carlista, guerra a Cuba, conflicte dels artillers, republicans en contra de la monarquia, etc.) i la falta de confiança de la majoria dels polítics espanyols envers el monarca. El primer intent republicà en la història d'Espanya fou una experiència curta, caracteritzada per la inestabilitat política. El republicanisme estava dividit entre els que volien una República unitària (un únic govern per a tot el país) i els que optaven per la República federal (estats autònoms). Aquesta inestabilitat va marcar la seua curta durada, i el 29 de desembre de 1874 el pronunciament del general Martínez-Campos va donar inici a la Restauració borbònica.

Respecte a aquest breu període, és interessant el que ens revela Alfonso Capitán Díaz al seu llibre "*La educación en la Primera República española (1873)*". L'autor comenta que l'educació progressista que els republicans van tractar de posar en funcionament en els escassos onze mesos d'existència de la I República no naixia d'un moment d'inspiració, sinó que responia a una tradició de «manifestos» les dates dels quals serien 1849, 1854 i 1865. Especialment interessant era l'últim d'ells, sent el seu autor Emilio Castelar: entre els principis fonamentals que el seu partit demòcrata va voler fer públics el 15 de març de 1865, destacava el que proclamava la llibertat d'ensenyament. Una llibertat que s'equiparava amb la igualtat, això és, la instrucció com a mitjà i ocasió d'emancipació del poble, així com també ruptura de les «cadenes» (obligacions) que lligaven a l'home amb l'Estat. Aquesta línia més o menys homogènia vindria marcada per les següents claus: 1) llibertat d'ensenyament i la seua democratització; 2) descentralització de la instrucció cap a les Diputacions provincials i els Ajuntaments municipals (provincialisme i municipalisme de l'ensenyament), i 3) la singular dialèctica de tradició/modernitat en les seues reformes educatives. Tot això, com s'encarrega d'assenyalar l'autor, va preparar el camí per a la posada en marxa del projecte educatiu republicà, basat en la idea de progrés/cultura.

No obstant això, malgrat comptar amb una base teòricament sòlida, la veritat és que durant el primer republicà espanyol, la llibertat d'ensenyament es va mostrar tan farcida de notacions formals com mancada de condicions i matisos que la feren una realitat. En qualsevol cas, resulta interessant el fet destacat per l'autor que el progrés en l'ensenyament va sobrepassar el propi límit temporal de la República, arribant, fins i tot, a 1875. Eixe any l'arribada de Cánovas a la presidència del govern tornava a restringir la llibertat de càtedra. Alfonso Capitán estima que el fracàs de la I República no va influir decisivament en la gratuïtat de l'ensenyament, encara que sí ho va fer indirecta i parcialment. El que sí que sembla indiscutible és que la reforma educativa va ser limitada, alguna cosa que l'autor explica en funció d'uns fets ja oberts al començament del Sexenni Democràtic que les autoritats republicanes no van poder o no van voler eixamplar. D'aquesta manera, la I República espanyola frustrava la que semblava immillorable oportunitat d'incorporar «oficialment» a l'ensenyament públic l'esperit educatiu dels liberals.

La Restauració borbònica

La primera notícia que hem trobat respecte al període de la restauració es d'octubre de 1879, quan va aparèixer en l'edició del dia 30 de "El Serpis", publicat a Alcoi, la següent notícia: "*El ayuntamiento de Bocairante ha solicitado que la escuela superior de niños de aquel pueblo, se reduzca la categoría de elemental*". Es una notícia de redacció confusa on no queda clar si la petició de l'Ajuntament va ser la de reduir la categoria de l'escola.

El següent pressupost que hem pogut conèixer és el "*Resumen de diferencias entre el presupuesto y su cuenta en el ejercicio de 1880 á 1881*", i en l'apartat d'instrucció pública podem veure que hi havia un crèdit autoritzat de 4.812'50 pessetes, quedant a la fi d'any, després de comptabilitzar-se els ingressos, un saldo negatiu de 97,50 pessetes. Veiem per tant que en quasi deu anys, de 1872 a 1881, l'increment en el pressupost dedicat a l'educació era de poc més de 1.000 pessetes.

En els pressupostos per a l'exercici de 1881 a 1882 el mestre de l'escola superior (el dels xiquets) tenia un sou de 1.350 pessetes (250 ptes. més que al 1872), el de pàrvuls 1.100 (igual que al 1872), i la mestra de l'escola de xiquetes només 750 pessetes (mateixa xifra que al 1872). Pel que respecta a les despeses en materials per a les escoles, en el pressupost es consignaven 800 pessetes: 337,50 pessetes per a l'escola superior, 275 per a la de pàrvuls i 187'50 per a la de xiquetes. És a dir, més del doble de pressupost que al 1872, amb 446 pessetes més destinades a aquest apartat. I els lloguers pressupostats ascendien a 100 pessetes per al mestre de l'escola superior, 50 per al de pàrvuls i 150 per a la mestra. L'única diferència respecte a 1872 era un increment de 25 pessetes en el lloguer de la casa del mestre de xiquets.

Més interessant si cap és l'apartat de "*Fondos Municipales*". En l'apartat quart, referit a les despeses destinades a la instrucció pública, apareixen els noms dels mestres que exercien a les escoles: Manuel Herreras seguia al capdavant de l'escola superior, de la de pàrvuls estava encarregat José Valls Molina, i la mestra de l'escola de xiquetes era Paulina Millán. En aqueixa relació de despeses, detallades com a "*obligaciones de los maestros de Instrucción Primaria y material, alquileres y retribuciones*" apareixen dos pagaments més grans amb data de 12 d'octubre (1.200 pessetes) i 1 de gener (1.199'99), i després pagaments més xicotets durant tots els mesos a cadascun dels mestres, fins a arribar a les 4.799,99 pessetes totals en matèria d'educació.

Cal assenyalar que en el "*Anuario-almanaque del comercio, de la industria, de la magistratura y de la administración*" només apareixen dos mestres en la relació que fa a l'apartat d'instrucció pública entre els anys 1879 i 1882: Joaquín Castelló Aleixandre i José Valls Molina. Al 1883 són quatre els mestres que apareixen. Repeteixen Castelló i Valls, i en lloc de Paulina Millán apareix Joaquina Millán, la qual cosa simplement pot tractar-se d'un error de transcripció. I apareix, aquesta vegada sí, Manuel Herreras (sens dubte les dades que recollia l'anuari no eren del tot correctes, ja que com hem pogut veure amb anterioritat, Joaquín Castelló estava exercint a la capital de la Plana des de 1881, a més després d'haver residit dos anys a Cabra, pel que des del 1879 no estava a Bocairant). Des de l'any 1884 fins al 1888 a

l'anuari només figuren Herreras i Valls, i al 1884 tan sols apareix la figura de una docent, Mª Guadalupe Tomás i Canet, una mestra que donaria que parlar uns anys després.

Cal assenyalar que en 1882 mossèn Hilario Doménech va reunir en una casa del carrer Perales a un grup de xiquets de treballadors per a impartir-los educació religiosa al mateix temps que els entretenia amb sessions de jocs, de teatre i d'ombres xineses. Tot això es podia considerar una imitació dels Oratoris Salesians. Amb eixe nom es coneixia l'experiència juvenil educativa i informal inspirada en el sistema preventiu i en la persona de Don Bosco. El sistema preventiu salesià es basava en els tres pilars de la raó, la religió i la bondat i s'oposava al que Don Bosco denominava el sistema repressiu d'educació. L'idea de l'oratori podia estar dins d'una obra salesiana o no tindre res a veure amb ella de manera directa amb la condició d'estar inspirada en els valors salesians. Existien diferents modalitats d'oratoris salesians: des dels oratoris diaris als oratoris festius o de caps de setmana. També hi havia oratoris estivals o de vacances, oratoris transitoris i altres d'acord amb les circumstàncies de temps i espai. L'objectiu de l'oratori salesià era el de complir amb els deures religiosos i divertir-se honestament.

En aqueix context va anar naixent la Congregació Mariana de Sant Lluís Gonzaga, que al principi era la destinatària d'aquests locals i serveis. Aquest seria l'embrió del naixement del Patronat a la fi de segle, en veure la necessitat d'acollir a la resta de xiquets bocairentins. Dins del Patronat es desenvoluparia l'Escola Nocturna, com veurem en el seu moment. A partir de 1885 l'Ajuntament subvencionava amb 250 pessetes anuals les classes impartides tant a xiquets com a xiquetes.

Seguint amb els pressupostos destinats a educació, en el període 1886-87 la despesa destinada per l'Ajuntament a la instrucció pública ascendeix a 5.237'50 pessetes, partida que englobava els sous dels mestres, els materials de l'escola, els lloguers dels habitatges i les retribucions. Més avant, els pressupostos desgranaven les partides, i així podem veure que la despesa en material escolar era de 887'50 pessetes, els lloguers ascendien a 300 pessetes i les retribucions a 500 pts. Per a premis es van destinar 16'50 pessetes.

L'última dècada del segle XIX

A l'AMB trobem uns documents molt interessants referents al curs 1889-1890. El 17 de juliol de 1889 el mestre de l'escola de pàrvuls, José Mª Valls, signa la "*Cuenta del material invertido en la escuela de párvulos de esta Villa á cargo del Maestro que suscribe*". Es tracta de la relació del material invertit en l'escola de pàrvuls, aleshores situada a la desapareguda ermita de Sant Roc i coneguda amb el malnom de "l'escola dels cagons". El pressupost destinat a material de l'escola dels més menuts era de 275 pessetes. D'elles, 75 es destinaven a pagar a Mª Consuelo Valls per agranar el local i subministrar-los aigua durant tot el curs; 40 a Nicolás Marco per pintar i blanquejar l'escola; 9 pts. a Honorio Belda "*por el importe de 6 escobas, un capaso y 6 cantaros que ha comprado para el servicio de dicha escuela*"; 10 a José Peidro per una reparació que no s'especifica; 6 a Juan Bta. Jordá per "*ocho punteros y ocho tableros para dicha escuela*"; i 52 pessetes a Miguel Molina per diferents objectes (per altre document sabem que son graneres, gerres, cànTERS i "ferpudos").

El 30 de juliol de 1889 es el mestre de l'escola de xiquets, Joaquín Vicent Pastor, qui signa els comptes del curs de 1888-1889. El pressupost ascendia a 337'50 pessetes. D'elles, una partida important es destinava a "*aseo del local y material fijo*", que s'emportava 325,90 pts. del pressupost. Miguel Calatayud s'emportava la part més gran del pressupost, 153 pessetes, pels materials invertits, per tinters i pissarres, i per treballs de fusteria. A l'igual que en l'escola de pàrvuls Nicolás Marco era l'encarregat de pintar l'escola. Vicenta Sanchis era l'encarregada de la neteja, i Blas Bernat subministrava claus, anelles i

colors. També hi havia subministres que arribaven de fora del poble. Per exemple, de València s'adquiria paper pintat i blanc, 8 caixes de plomes i 2 llapisseres, a més de diferents "auroras infantiles". Es tractava de llibres com "La aurora del pensamiento: lectura educativa para niños y niñas" de Prudencio Solís y Miguel. Els comptes tenien un balanç positiu de 11'60 pessetes.

Mª Guadalupe Tomás era la mestra de xiquetes al curs escolar 1888-1889, amb un pressupost de 275 pessetes. 124 es destinaven a neteja i materials. Ana Mª Morell era l'encarregada de la neteja, Gregorio Beneito va rebre 6 ptes. per cànters, gerres i llavamans, de pintar l'escola s'encarregava Ignacio Sanchis, 5 ptes. va rebre Blas Marco pels objectes no especificats que va dur de València, i un apartat molt important era el de l'adquisició de llibres fet a Valls i Cia, que incloïa, entre d'altres, "12 Doctrinas Vives, 12 Historia Sagrada Fleuri, 12 libros de las niñas, 6 ciencia de la mujer, 12 urbanidades Solis" o un diccionari de castellà, a més de llapisseres, paper blanc barba i paper pintat. Les despeses del curs van ascendir a 250,25 pessetes, pel que van quedar 24,50 pessetes en existències, que la mestra guardava per a destinar-les a les despeses en material del curs següent.

El mes de setembre de 1891 "La Unión. Periódico de primera enseñanza" publicava la plaça vacant de mestre que s'havia de proveir per oposició a Bocairent. Era la destinada a mestre de l'escola de xiquets, amb una provisió de 1.100 pessetes. Al AMB es conserva un paper escrit amb llapissera d'un any abans que diu així: "Con fecha 6 de septiembre tomó posesión (maestro sustituto) José Belda Vañó. En igual fecha dia 6 sobre 90 dimisión de Joaquín Pastor Vte Pastor. (Escuela Superior) Curso 1890-91". El 5 de gener de 1891 la Junta Local enviava una carta al president de la Junta Provincial de Instrucción on li recordava que l'11 de setembre anterior li havien comunicat la dimissió de Pastor, i que des d'aleshores exercia en el càrrec Belda, pel que li demanaven "percibir los haveres devengados desde su toma de posesión y los que devenguen en lo sucesivo", preguntant-li que li feren la credencial o títol administratiu per a poder percebre el que se li devia. L'11 de gener rebien la contestació de la Junta Provincial, en la qual els comunicaven que no havien rebut la renúncia de Joaquín Vicente Pastor, pel que no podien accedir a la petició. En el moment en que reberen la renúncia de Pastor enviarien els diners que li corresponien a Belda. En altre document conservat a l'AMB s'especifica que Belda va exercir com a mestre superior interí fins al 22 de febrer de 1892. El 3 d'octubre de l'any anterior la Junta Provincial havia comunicat que la plaça d'interí a l'escola de xiquets era per a José Vilaplana. Per cert, que Joaquín Vte. Pastor no va comunicar els comptes del material del curs 1890-91.

Per la seua banda, el 10 de març de 1892 "El Magisterio Español" publicava una sèrie d'escoles de pàrvuls que estaven costejades pels ajuntaments. Entre les 15 poblacions apareix Bocairent. Com que a la notícia apareixien reflectides les xifres globals de les 15 escoles, no sabem quin era l'estat real de la situació a l'escola de pàrvuls de Bocairent ni quants alumnes assistien a les classes.

Al setembre de 1892 la gran protagonista del panorama educatiu a Bocairent va ser la mestra de xiquetes Mª Guadalupe Tomás. Diferents diaris de tarannà catòlic de varies parts d'Espanya van expressar la seua repulsa al mal comportament que segons el seu criteri havia tingut la senyora Tomás en l'acte d'entrega de premis a l'alumnat que s'havia celebrat a Bocairent. Era una entrega de premis com altra qualsevol, on es procedia a fer un reconeixement als xiquets i xiquetes de Bocairent. La sala capitular de la vila estava plena de públic, amb la presència entre d'altres de la Junta Local d'Instrucció Pública. El mestre dels xiquets, Juan Bta. Orero Bayo (en el càrrec des principis de 1892), procedia a fer un discurs protocol·lari quan Mª Guadalupe va pregar que li cedira la paraula. Però quina seria la sorpresa dels presents, segons recull el diari de Salamanca "El Criterio" el 26 de setembre de 1892, citant al seu homòleg valencià, quan " [...] la improvisada oradora, lívida, biliosa y convulsa, en vez del esperado discurso, se arrancó en una sarta de violentos apóstrofes contra la religión y sus ministros. En vano dícese que intentó varias veces pararle los pies el señor presidente; en vano voces y murmullos de desaprobación dejáronse oír en la

sala". Aleshores, va prendre la paraula el senyor Orero Bayo, que "[...] propinó una tremenda reprensión á la que así falseaba la historia y apostataba de la fe, refutando y triturando en otro discurso todos sus argumentos mentidos y sofisticos".

El 29 de setembre "El Alicantino", fent-se ressò de la notícia, afegia: [...] *También nos parece de rigurosa justicia si sus facultades intelectuales no se hallan perturbadas, se le imponga un severo y pronto correctivo, y como pena accesoria la inhabilitación especial perpetua de poderse dedicar á la enseñanza. Y no es mucho pedir*". No sabem si l'escàndol que va provocar Mª Guadalupe fou el detonant de la seua eixida del càrrec de mestra de xiquetes de Bocairent. El que és ben cert és que ella va signar el desembre de 1892 els comptes per al curs 1891-1892. Però a l'any següent és altra mestra, Mª Patrocinio Mullor Monerris, qui va signar el 16 de novembre de 1893 els comptes del curs 1892-1893.

Com era l'escola a Bocairent a finals del segle XIX?

Agafem el cursos escolars entre 1891-1893 com a exemples del que era un curs escolar a Bocairent a finals del segle XX. L'escola a la que anaven els xiquets i xiquetes de Bocairent era la típica de l'època, amb unes instal·lacions i uns materials modestos. L'escola de pàrvuls estava situada a l'ermita de Sant Roc, i les escoles elementals estaven situades al Pòsit (actual Teatre Avenida). Les aules devien estar presidides per una imatge de Crist, amb perxes o claus a l'alçada dels alumnes. El mobiliari solien ser bans correguts, i el mestre tenia la seua taula i la seua cadira. La classe solia ser freda a l'hivern i calorosa a l'estiu. Tenien a més un llibre de matrícula i un registre diari d'assistència on en un quadern a banda es posaven les notes setmanals o mensuals relatives a l'aplicació, aprofitament i conducta. També s'examinava que els xiquets es presentaren nets. Els càstigs més habituals eren llegir en veu alta la màxima moral que s'haguera violat; esborrar el nom de la llista d'honor; col·locar-lo de peu o de genolls en un lloc separat, a la vista de tots; retenir-lo en l'escola per algun temps després que tots hagueren eixit; i si la cosa era greu, l'expulsió temporal o definitiva.

Per al curs 1891-1892, la "*Escuela Pública Elemental de Niñas*" comptava amb uns ingressos de 275 pessetes, provinents de la "*cantidad consignada en el presupuesto municipal como 4ª parte del sueldo del profesor para material de esta escuela en dicho año*". L'apartat de despeses es dividia en dos capítols. El primer d'ells era el de "*Aseo del local y material fijo*", amb un gasto total de 137,50 pessetes, on s'inclouien els següents conceptes: "*Por el 10% para el fondo de jubilaciones (27,50 ptas.); Derechos de Habilitado (24,76); Por la limpieza del local y sus dependencias (24); Para traer agua, escobas y despolzadores (7); Para cántaros, jarros y jofainas (6); Para pintar la escuela y sus dependencias (30); Para cristales y recomposición de enseres (17,24)*".

El capítol II corresponia a "*Tinta, pluma, papel, libros y demás medios de enseñanza; premios*", i comprenia els següents conceptes: "*Para clarión pizarras y tinta (10 ptas.); Para plumas, papel blanco, impresos y lapiceros (10); Para ejemplares de doctrina por el P(adre) Vives (3); Para ídem Historia Sagrada (10); Para ídem Gramática R(eal) A(cademia) (10); Para ídem Aritmética por Soler (10); Para ídem Geografía por Solano (10); Para ídem Urbanidad por Solis (6); Para ídem Páginas de la infancia (10); Para ídem Libro de las niñas (7); Para ídem Manuscrito (7); Parte de la paga, libros y demás objetos (15); Para premios a las niñas (25)*". Finalment, s'afegien 4 pessetes per a imprevistos. El concepte de "*Relación del menaje existente en la escuela*" apareix buit.

Més detallada és la relació de materials que es fa de la "*Escuela Pública Elemental de Niños y Niñas*" per al curs 1892-93, amb José Valls Molina com a mestre. A l'apartat de "*Aseo del local y material fijo*", els conceptes són un poc diferents: "*Por blanquear y pintar la escuela (31,50 ptas.); Por el consumo de escobas, dos peludos y un capazo (6); Por el consumo de cántaros y jarras (3); Por doce punteros y dos bancos (6); Por barrer el local de la escuela (50); Por el consumo del agua en todo el año (25)*", per a un total de despeses de 121,50 pessetes. També al capítol II trobem conceptes diferents, ateses les diferents necessitats dels més menuts respecte de les xiquetes més majors. Així tenim: "*Por 24 abecedarios (12 ptas.); Por el consumo de clarión (5); Por 4 docenas de Catones por José Mª Flores (24); Por 16 docenas Cartillas 1ª parte por ídem (16); Por 1 docenas Fleuri por el Señor Arzobispo (2); Por el porte de dichos objetos (2)*

(este concepto aparece ratllat); *Por el 3% de mi haber para fondos pasivos (33); Por el Habilitado (20); Por premios (5)*" per a un total de 126 pessetes.

A més, trobem a aquest document una informació més detallada, ja que en l'apartat de "*Matrícula*" sí que tenim el nombre d'alumnes que acudiren aquell curs a classe, un total de 170 alumnes, dels que se'ns detalla que 170 son "*pudientes*" i cap d'ells apareix a l'apartat "*pobres*", encara que després en l'apartat de la relació del material existent a l'escola apareix el següent: "*Nota: La comisión local considera como pobres a todos los niños por lo que se da lo necesario á todos en general*". Dels 170 alumnes inscrits, "*concurrer ordinariamente*" 128. Els llibres de text que tenien els més menuts es reduïen a la "*Doctrina Cristiana*" del Pare Vives, la "*Historia Sagrada*" Fleuri del senyor Arquebisbe i com a llibre de lectura el "*Catón*" de José Mª Flores, a més de "*Cartilla 1era parte*" del mateix autor.

Més interessant és conèixer la "*Relación del menaje existente en la escuela*", on trobem: "*Un crucifijo; Dos cuadros de sus magestades; Una mesa para el maestro; Un sillón; Cinco bancos; Marcos con cristales para seis ventanas; Una pizarra grande para caballete; Una colección de Máximas Morales; 1^a, 2^a y 3ª serie de Historia Sagrada; 4 atriles; 12 tableros para abecedarios; 12 punteros para los semicírculos; Un libro de matrícula; Otro de asistencia diaria; Otro de visitas; Otro para pasar las cuentas del material; 12 catones de buen uso por Flores*".

Pel que fa a l'escola de xiquets al curs 1891-1892, destacarem conceptes diferents respecte dels ja vistos a l'escola de xiquetes i la de pàrvuls. Així, al capítol primer de despeses trobem per exemple un timbre per 5,50 pessetes; un cavallet per col·locar la pissarra per 8,50; "*cepillos para borrar*" per 10,50; l'escribania per a la taula del professor per 5,50; i un estoig de geometria per 3,50 pessetes. I a l'apartat de "*Tinta, pluma, papel, libros y demás medios de enseñanza; premios*" podem apreciar la diferencia en l'educació entre xiquets i xiquetes pel que fa als llibres utilitzats. A més de la despesa de 12 pessetes en una dotzena de manuscrits, tenim una dotzena d'exemplars de Geografia, Aritmètica i Gramàtica, llibres que també apareixen al document de l'escola de xiquetes. Però la resta de llibres que apareixen son diferents: "*El buen hablista*", "*Tesoro de las escuelas*", "*El amigo de los niños*", "*El instructor 1° parte*", "*El instructor 2ª parte*", "*El instructor 3ª parte*", "*Los deberes*", "*Geometría*" i "*Doctrinas*". El número de matriculats és de 73, tots ells englobats al concepte "*pobres*", i acudeixen ordinàriament a classe un total de 65 alumnes.

El material existent a la classe de xiquets és molt més complet que el dels més menuts: "*Un cuadro de la Purísima; Una mesa para el profesor; Un sillón para ídem; Mesitas para los inspectores; Un reloj con su caja; Un armario de madera; Cuadros simbólicos de la aplicación y el silencio; Cuadro de la distribución del tiempo y trabajo; Pizarra grande para caligrafía; Ocho pizarras para aritmética; Veinte y cuatro pizarritas de piedra; Colección de pesas y medidas del sistema métrico; Doce mesas para escribir los niños; Sesenta y seis tinteros de plomo; Doce areneros; Cuarenta muestras de escritura con sus marcos; Colección de láminas de Historia Sagrada; Diez y ocho máximas morales; Mapamundi; Mapa de España; Mapas de Europa, Asia, África y América; Esfera terrestre; Esfera armilar; Esfera Copérnico; Cuadro simbólico de Historia de España; Colección de láminas de dibujo; Caja incompleta de sólidos de Geometría; Semicírculo graduado; Termómetro; Compás, cartabón y regla; Marcos con cristales para las ventanas; Puertas cristales*". El document esta datat l'1 de maig de 1892 i signat per Juan Bta. Orero Bayo.

L'adquisició de tots els materials es feia en compres realitzades tant a Bocairent com a València. A la capital s'adquirien els conceptes que apareixen al capítol II, es a dir, "*Tinta, pluma, papel, libros y demás medios de enseñanza; premios*", mentre que els conceptes que apareixen al capítol I "*Aseo del local y material fijo*", s'adquirien al poble. En un document signat el 17 de desembre de 1892 per Mª Guadalupe Tomás anomenat "*Cuentas del material de dicha escuela en el año económico de 1891 á 1892*", apareixen els diferents rebuts i factures de les despeses d'aquell curs, amb el "*visto bueno*" de l'alcalde Martín Belda. Els comptes foren aprovats per la Junta Local d'Instrucció Pública l'1 d'abril de 1895. Al document apareixen les signatures de l'alcalde Martín Belda, del prevere Joaquín Miralles i de Vicent Colomer.

Del capítol de rebuts corresponents al capítol I, en destacarem quatre: El primer d'ells diu així: "*De Dª Maria Guadalupe Tomás, Maestra de la escuela pública de niñas, he recibido seis pesetas por los jarros, jofainas y*

cántaros que le he vendido para uso de la dicha escuela. Bocairente. Julio 1892. Francisco Beneito. Son 6 ptas.". En altre podem llegir: "*Por escobas, despolzadores y una petrolera para hacer tinta he recibido de Dª Mª Guadalupe Tomás, Maestra de la escuela pública de niñas, la cantidad de cinco pesetas, lo que firmo en Bocairente. 30 abril 1892. Encarnación Vañó. Son 5 ptas.*" El tercer que destaquem és molt significatiu de l'educació que rebien les xiquetes a l'època: "*Dª Mª Guadalupe Tomás, Maestra de la escuela pública de niñas de esta villa, ha comprado hilo, algodón, agujas, cinta encarnada, anillas y palillos para hacer calceta, en valor de siete pesetas, todo para dicha escuela, y cuya cantidad he recibido en Bocairente, dos Mayo de mil ochocientos noventa y dos. Son 7 ptas. Victoria Puig*".

L'últim rebut que assenyallem fa referència als treballs de fusteria fets per a l'escola: "*Taller de Carpintería (de) Hijos de Blas Ferre. Calle del Pósito N^o5. Cuenta de trabajos hechos en esta casa para Guadalupe Tomás, Maestra pública. Bocairente 16 de Julio de 1892. Por 12 cristales para balcones (17 ptas.); Componer bancos y enseres escuela (9,50); Por un cuadro con cristal horario (3,50); Componer cuatro sillas (1,25); Dos tablillas orden (0,50); Por doce almohadillas costureros (4,25); Por cuatro perchas para los abrigos niñas y colocarlas (4,75). Total 40,75. Recibí (Hijos de) Blas Ferre*".

Pel que fa als rebuts corresponents al capítol II, en destacarem tres. El primer mostra l'adquisició de llibres: "*Librería de 1ª Enseñanza Valls y Compañía Editores. Dª Guadalupe Tomás, Profesor de 1ª enseñanza de Bocairente ha comprado en este establecimiento, con destino á la escuela de su cargo lo siguiente: Valencia 28 de Abril de 1891: Por Gramáticas, Aritméticas, Geografías y Urbanidades (50 ptas.). Recibido Matías Real*". El segon d'ells inclou l'adquisició de material divers: "*El Centro. Librería de 1ª Enseñanza y Objetos de Escritorio á cargo de Matías Real. Corregería, 20. Valencia 30 julio 1891: 1 cuadro Sistema Métrico (7,50 ptas.); 1 Legislación Rivero (7,50); 5 paquetes tinta (5); 4 w/d plumas (4); Impresos clarión y barba (6); Papel pintado y blanco (9); 6 pizarritas y gomas y lápiz (10). Suma 49 ptas. Recibí Matías Real*".

L'últim rebut que destacarem inclou la compra de premis per a les xiquetes; probablement durant l'entrega dels mateixos és quan es va produir l'altercat que va protagonitzar la mestra Mª Guadalupe Tomás i que potser li va costar el lloc de feina: "*El Centro. Librería de 1ª Enseñanza y Objetos de Escritorio á cargo de Matías Real. Corregería, 20. Dª Guadalupe Tomás, Profesor de 1ª enseñanza de Bocairente ha comprado en este establecimiento, con destino á la escuela de su cargo lo siguiente: Valencia 16 de Abril de 1892: 1 Biblia Boix (15 ptas.); Premios varios (20); 1 caja plumas (1). Suma 26 ptas. Recibí Matías Real*".

JAIRO VAÑÓ REIG

BIBLIOGRAFIA:

- CANTÓ CASTELLÓ, Miguel, El Patronato 1898-1985. Comisión Inauguración Patronato, 1985.
- PERICACHO GÓMEZ, Fco. Javier, Pasado y presente de la renovación pedagógica en España (de finales del S.XIX a nuestros días). Un recorrido a través de escuelas emblemáticas.
- SEMPERE DOMÉNECH, Mª Josefa, "El Mestre Castelló", Revista-Programa de festes de Sant Agustí, Bocairent, 2009.
- SOLER MOLINA, Abel i FERRE PUERTO, Josep-A, Història de la Vila de Bocairent, Ajuntament de Bocairent, 2003.
- VAÑÓ SILVESTRE, Francisco, La desaparecida ermita de San Roque, Revista-Programa de Festes de Sant Blai, Bocairent, 1972.

- VAÑÓ REIG, Jairo, L'escandalosa al·locució de la mestra de xiquetes al Bocairent de 1892, Programa de festes de Sant Agustí, 2014.
- Arxiu Municipal de Bocairent
- Associació Cultural Lleó Ibèric Bocairent. www.aculliber.com
- Biblioteca Virtual de Prensa Histórica. <http://prensahistorica.mcu.es/es/consulta/busqueda.cmd>
- Hemeroteca Digital. Biblioteca Nacional de España: www.bne.es/es/Catalogos/HemerotecaDigital/
- Hispana. Directorio y recolector de recursos digitales: www.hispana.mcu.es
- <https://www.ferrerguardia.org/escola-moderna>